

ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ ЯК ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Піддубна В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної
власності інновацій Національного університету
імені Я. Мудрого
ORCID: 0000-0001-6532-9884

Піддубна В. Правові підходи до поняття держави як юридичної особи публічного права.

В статті автором досліджуються правові підходи до поняття держави як юридичної особи. Автор досліджує доктринальні підходи до визначення правової природи держави в різні історичні періоди. Розглядаються питання правоздатності держави в романо-германській правовій системі. Так, у Франції державі як юридичній особі притаманні такі ознаки як: організаційна єдність (штат службовців); майнова відокремленість (державне майно); виступ в обігу від свого імені, цивільно-правова відповідальність (відшкодування шкоди і сплата судових витрат). В Німеччині держава відноситься до територіальної корпорації, яка має статус юридичної особи публічного права. Корпорації створюються в розпорядчому порядку, можуть видавати нормативні акти, мають членство. В статті проводиться аналіз теорії держави як юридичної особи в західноєвропейських країнах. В доктрині права Іспанії держава визнається спільнотою, яка на даній території самостійно і через органи створені її волею здійснює реалізацію власних інтересів, тобто є колективною особою міжнародного права і внутрішнього публічного права. В Іспанії як і в Україні держава не визнається юридичною особою. В ст.ст. 148, 149 КУ Іспанії йдеться про дію обмеженої концепції держави як державного апарату. В межах цієї обмеженої концепції яка відрізняється від концепції держави як соціального факту, держава постає як суб'єкт обов'язків і повноважень у внутрішній сфері, тобто обов'язків і повноважень які мають органи держави по відношенню до громадян і недержавних організацій. Такі повноваження і зобов'язання не належать первинно безпосередньо державі а останні належать органам державного управління і тому в Конституції Іспанії держава не розглядається як юридична особа. В статті автором досліджуються ознаки держави як юридичної особи публічного права. Державі, як суб'єкту цивільного права властиві риси колективного утворення, притаманні юридичній особі: організаційна єдність, майнова самостійність, наявність власного найменування, цивільна правосуб'єктність.

Ключові слова: держава, суб'єкти публічного права, колективне утворення, правосуб'єктність, юридична особа публічного права

Piddubna V. Legal approaches to the concept of the state as a legal entity of public law.

In the article, the author examines legal approaches to the concept of the state as a legal entity. The author examines doctrinal approaches to determining the legal nature of the state in different historical periods. The issues of the legal capacity of the state in the Romano-Germanic legal system are considered. Thus, in France, the state as a legal entity is characterized by such features as: organizational unity (staff); property separation (state property); acting in circulation on its own behalf, civil liability (compensation for damage and payment of legal costs). In Germany, the state refers to a territorial corporation that has the status of a legal entity under public law. Corporations are created in an administrative order, can issue regulatory acts, and have membership. The article analyzes the theory of the state as a legal entity in Western European countries. In the doctrine of Spanish law, the state is recognized as a community that independently and through bodies created by its will realizes its own interests on a given territory, that is, it is a collective entity of international law and domestic public law. In Spain, as in Ukraine, the state is not recognized as a legal entity. In Art. Art. 148, 149 of the Civil Code of Spain, it is about the operation of a limited concept of the state as a state apparatus. Within the framework of this limited concept, which differs from the concept of the state as a social fact, the state appears as a subject of duties and powers in the internal sphere, that is, the duties and powers that state bodies have in relation to citizens and non-state organizations. Such powers and obligations do not belong primarily directly to the state, and the latter belong to state administration bodies, and therefore the state is not considered a legal entity in the Spanish Constitution. In the

article, the author examines the features of the state as a legal entity of public law. The state, as a subject of civil law, is characterized by the features of a collective formation inherent in a legal entity: organizational unity, property independence, the presence of its own name, and civil legal personality.

Key words: state, public law entities, collective entity, legal personality, public law legal entity

Постановка проблеми. В доктрині права відсутні комплексні теоретичні дослідження правового положення суб'єктів публічного права як учасників цивільних відносин. В юридичній літературі під суб'єктами публічного права розуміють осіб, створених у встановленому порядку нормами публічного права, метою діяльності і спрямованістю волі яких є вираз і забезпечення публічного інтересу, які мають компетенцію для створення норм права або участі у публічно-правових відносинах [1]. Згідно з ч. 2 ст. 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права [2]. В доктрині права вказується про те, що вказане розмежування учасників цивільних відносин на осіб та суб'єктів публічного права здійснюється з огляду на те, що поняття «особа» походить від латинського *persona* та охоплює лише звичних (природних) для цивільного права учасників відповідних відносин, якими є фізичні та юридичні особи. Суб'єкти ж, які в першу чергу є учасниками публічно-правових відносин, наприклад, держава, територіальні громади, згідно з приписами ЦК отримали можливість участі у цивільних відносинах, «не перетворюючись» при цьому на звичних для цивільного права осіб [3]. Аналіз вказаної норми з іншими положеннями ЦК України не дає можливості ототожнити поняття суб'єкт публічного права та юридична особа публічного права. Так на думку Іоффе О.С. «... держава є суб'єктом цивільного права. Разом з тим, останню не можна вважати юридичною особою, оскільки до держави не можуть бути застосовані всі ті положення, які характеризують саме юридичну особу, а саме з точки зору характеру і змісту їх право та дієздатності, порядку їх виникнення, припинення» [4]. На думку Чиркіна В. «... держава, муніципальні утворення можуть бути суб'єктами цивільного права у відносинах, які регулюються цивільним законодавством. Це означає що виступаючи в такій якості, вони є юридичними особами приватного права. Держава, органи місцевого самоврядування виступають в публічно-правових відносинах насамперед як владні, управляючі суб'єкти, юридичні особи публічного права [5].

Метою статті є: дослідження правового статусу держави як юридичної особи публічного права в доктрині і законодавстві України і в західноєвропейських країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовим проблемам регулювання правового статусу держави як суб'єкта публічного права присвятили наукові праці такі вчені: Кузнецова Н.С., Спасибо-Фатєєва І.В., Борисова В.І., Дзера О.В., Коструба А.В., Шелест М.В. і інші.

Виклад основного матеріалу. Дореволюційна цивілістична доктрина визнавала державу за її участю у цивільно-правових відносинах юридичною особою і називала останню в якості казни, але казна була особливою юридичною особою – публічною [6]. В радянські часи в науці цивільного права було вироблено декілька підходів до цивільної правосуб'єктності держави і інших публічно-правових утворень. Так на думку вчених, держава і інші суб'єкти публічного права є владними суб'єктами і не мають взагалі ні правоздатності ні дієздатності, їм притаманні такі ознаки як суверенітет і публічна влада інша група вчених вважала що суб'єкти публічного права можуть поєднувати в собі владні елементи і правосуб'єктність для участі у цивільних відносинах, третя група вчених визнавала за суб'єктами публічного права правоздатність і дієздатність заперечуючи наявність в них владних елементів [7, 8, 9].

На сьогодні питання віднесення суб'єктів публічного права до юридичних осіб є дискусійним. Разом з тим, визнання держави юридичною особою публічного права є техніко-юридичним прийомом який використовується практично у всіх країнах романо-германської правової сім'ї. Так, у Франції до юридичних осіб публічного права відносяться держава, департаменти, комуни, публічні установи. Юридичні особи публічного права характеризуються наявністю в них прерогатив публічної влади і відповідними обов'язками. Державі як юридичній особі притаманні такі ознаки як: організаційна єдність (штат службовців); майнова відокремленість (державне майно); виступ в обігу від свого імені, цивільно-правова відповідальність (відшкодування шкоди і сплата судових витрат) [10]. В Німеччині держава відноситься до територіальної корпорації, яка має статус юридичної особи публічного права. Корпорації створюються в розпорядчому порядку, можуть видавати нормативні акти, мають членство [11]. Як вірно вказується в юридичній літературі, використання юридико-технічного прийому персоніфікації в правовій доктрині і публічному праві вказаних країн має не просто техніко-юридичне значення, але і означає перехід до реалізації моделі правової держави. Звернення до нього в ході історичного процесу дозволило трансформувати відносини влади між публічними органами і приватними особами з поліцейських відносин у юридичні, в лоні яких досягається кореляція взаємних прав і обов'язків громадян і носіїв публічної влади, яка забезпе-

чується системою необхідних гарантій відповідних статусів. Відсутність універсальної юридичної конструкції для уособлення установ публічної влади як суб'єктів права обумовило необхідність використання останніх для цих цілей юридичних категорій, які отримали розвиток у приватному праві. Важливою передумовою для застосування приватно-правових категорій було формування уявлень про державу, публічну адміністрацію як суб'єктів права і необхідність надання їм статусу юридичної особи. Цей спосіб юридизації відносин влади – явище нового часу і отримало первинне поширення у країнах Західної Європи, а пізніше в латиноамериканських країнах. Шляхом використання прийому персоніфікації держави, публічної адміністрації, який дозволяє їм надати якість юридичної особи публічного права, забезпечуючи їх визнання як єдиної структури, яка функціонує окремо від тих людей які працюють в цих структурах і виступає носієм власних прав і обов'язків. Наділення статусом юридичної особи органів публічної влади і публічних організацій які інтегровані в структуру публічної влади дозволяє надати їм як суб'єктам права постійність і єдність. Вони функціонують незалежно від тих змін, які можуть відбуватися в їх керівних органах в організаційному і кадровому відношенні. Дії і правові акти пов'язуються в цьому випадку із самою публічною організацією, яка несе за них відповідальність, не дивлячись на зміну фізичних осіб на керівних посадах. Така організаційна самостійність дозволяє гарантувати повсякденну діяльність публічних служб не звертаючи уваги на можливі політичні кризи. В історичному плані вперше питання про необхідність розглядати державу як юридичну особу був поставлений в Німеччині В. Альбрехтом в 30 роки XIX сторіччя. Ідея про державу як юридичну особу була підтримана Г. Гербером який у своїй книзі «Система німецького права» вказував про те, що попередньою умовою самої конструкції публічного права є ідея про те що держава є юридичною особою. Дослідження цих вчених поклали початок вивченню держави виходячи з юридичної а не з філософської або соціологічної позицій. Розробка теоретичної конструкції держави як юридичної особи з урахуванням його соціальної бази і корпоративної організації мала метою обмежити його неконтрольовану владу і підкорити його юридичним нормам. Вказаний підхід дозволив розглядати в якості основи держави саме суспільство і представницький характер держави по відношенню до суспільства і акцентувати увагу на двох важливих моментах: 1) можливості представити державу як організоване утворення, нормативно регламентоване в своїй діяльності, 2) трактувати державу як суб'єкта юридичної відповідальності, що забезпечувало гарантії свобод і прав приватних осіб. Ці теорії підкорення публічній владі закону мали своєю метою перетворити відносини влади у відносини, які засновані на законі, в юридичні відносини. Такі відносини можливі лише між персоніфікованими суб'єктами права і передбачають побудову режиму відповідальності держави, не застосовуючи юридичну фікцію казни (фіск). Ця юридична конструкція в німецькій науці отримала свій розвиток у працях О. Гірке. Гірке виходить з того, що держава це юридична особа яка потребує для свого функціонування і розвитку системи органів, через яких держава діє і за діяльність яких вона несе відповідальність.

В доктрині права Іспанії держава визнається спільнотою, яка на даній території самостійно і через органи створені її волею здійснює реалізацію власних інтересів, тобто є колективною особою міжнародного права і внутрішнього публічного права. Кожен суб'єкт прав і обов'язків є юридичною особою і держава безсумнівно є суб'єктом прав і обов'язків. Якщо проаналізувати Конституцію Іспанії, можна вказати про те, що держава має права та обов'язки. Так, наприклад, держава є власником активів і економічних прав (ст. 132 Конституції Іспанії), держава та автономні громади повинні бути уповноважені законом випускати державні боргові зобов'язання або видавати кредити (ст. 135 Конституції Іспанії), загальний державний бюджет держави (ст. 134 Конституції Іспанії), шкода, заподіяна судовою помилкою, а також шкода, спричинена ненормальним функціонуванням органів управління правосуддя, підлягає компенсації з боку держави відповідно до закону (ст. 121 Конституції Іспанії), первинна влада встановлювати податки належить виключно державі (ст. 133 Конституція Іспанії) [12]. Оскільки держава безперечно є суб'єктом прав і обов'язків то остання має правосуб'єктність. Закон про загальний бюджет Іспанії (Ley 31/2022, de 23 de diciembre, de Presupuestos Generales del Estado para el año 2023), встановлюючи режим публічних фінансів і державного майна виходять з припущення що держава є суб'єктом прав і обов'язків [13]. Держава здійснює свої функції через державні органи, зокрема корона, конституційний суд, уряд, конгрес депутатів, сенат і генеральна рада, а оскільки юридична особа не існує без органів як елементів юридичної особи, то і орган не існує окремо від юридичної особи. Держава являє собою різновид колективної юридичної особи. Позбавлення держави правосуб'єктності у внутрішньому праві суперечить позиції багатьох дослідників які чітко підтверджують правосуб'єктність держави, наприклад Гербер, Лабанд, Еллінек (Німеччина). Якщо надається статус юридичної особи державі як єдиному цілому, то державні органи не повинні мати цей статус. На думку Luis Lopez Guerra, наділення держави статусом юридичної особи усуне теоретичні проблеми які виникають в зв'язку із з'ясуванням правової природи таких "неперсоні-

фікованих утворень” як Корона, Кортеси чи Трибунали, показуючи їх як державні органи. В доктрині права Італії виділяють декілька значень терміну “держава” [14]. Так, наприклад, встановлюється відмінність між поняттями: “держава-система”, “держава-апарат” і “держава-спільнота”. Концепція “держава-система” стосується держави як унітарної сукупності елементів і пов’язаних з ними відносин, держава в розумінні державного апарату відноситься до сукупності організацій, які здійснюють верховну владу і які утворюють персоніфіковане ціле тобто держава визнається юридичною особою, “держава як спільнота” розуміється як сукупність утворень, які інтегруючи соціальний і юридичний факт держави, відрізняються від її верховної влади. В Конституції Іспанії термін “держава” використовується у всіх трьох значеннях. В першому значенні “держава-система” держава в Іспанії розглядається як складне ціле, що включає різні елементи (територію, населення, владу, закон); в Конституції Іспанії можна знайти приклади використання терміну “держава” в значенні держава-спільнота. Так, наприклад, в ст. 137 Конституції Іспанії закріплюється положення про те, що “держава організована територіально в муніципалітетах, провінціях і автономних спільнотах які з них складаються, всі ці організації користуються автономією в управлінні”. Аналізуючи вказане положення, можна вказати про те, що держава являє собою сукупність територіальних утворень, яким Конституція Іспанії прямо чи опосередковано надає правосуб’єктність і які створені так що останні відмінні від центральної влади держави. В Конституції Іспанії використовується термін “держава-апарат” щодо створення і діяльності державних органів, зокрема глава держави (ст. 56), державна рада (ст. 107), прокурор, а також цей термін стосується повноважень і обов’язків держави. Наприклад, в Конституції Іспанії прямо вказується про те, що держава повинна відшкодувати збитки завдані судовою помилкою, яка спричинена ненормальним функціонуванням органів управління правосуддям, підлягає компенсації з боку держави (ст. 121 Конституції Іспанії), в Конституції Іспанії закріплюються поняття державного бюджету (ст. 134 Конституції Іспанії), загального рахунку держави (ст. 136 Конституції Іспанії). В Конституції Іспанії закріплюється розмежування між державними сферами (державний апарат) і муніципалітетів, провінцій і автономних співтовариств, наприклад в ст. 133 Конституції Іспанії йдеться про первинне право встановлювати податки і це право належить державі. Якщо проаналізувати розділ VII “Про автономні громади” Конституції Іспанії, то можна зробити висновок про те, що термін “держава-апарат” або “держава-центральна влада” мають більш обмежене значення ніж термін “держава-спільнота”. Так, наприклад, в ст. 147 Конституції Іспанії йдеться про те, що держава визнає і охороняє статuti автономних громад. В ст.ст. 148, 149 КУ Іспанії йдеться про дію обмеженої концепції держави як державного апарату. В межах цієї обмеженої концепції яка відрізняється від концепції держави як соціального факту, держава постає як суб’єкт обов’язків і повноважень у внутрішній сфері, тобто обов’язків і повноважень які мають органи держави по відношенню до громадян і недержавних організацій. Такі повноваження і зобов’язання не належать первинно безпосередньо державі а останні належать органам державного управління і тому в Конституції Іспанії держава не розглядається як юридична особа [15].

Сьогодні в Україні триває процес рекодифікації Цивільного Кодексу. Концепцією оновлення ЦК України передбачається положення про те, що держава, територіальні громади і інші суб’єкти публічного права є юридичними особами публічного права. Вказані суб’єкти публічного права є рівноправними (горизонтальними) учасниками цивільних відносин (§ 1.10 Концепції) [16]. Визнання держави, територіальної громади і інших суб’єктів публічного права юридичними особами публічного права є вірним і актуальним питанням, яке потребує вирішення. Так, на думку І.В. Спасько-Фатєєвої держава як специфічний суб’єкт права для участі в цивільних правовідносинах має набути певної форми, притаманної суб’єктам приватного права [17]. Довгерт підтримуючи позицію щодо наділення статусом юридичної особи суб’єктів публічного права вказує про те, що в оновленому Цивільному кодексі України повинно уточнити зміст положень щодо участі держави України, Автономної Республіки Крим та територіальних громад у цивільних відносинах як юридичних осіб публічного права, в ЦК України закріпити лише загальні положення щодо всіх юридичних осіб публічного права [18]. В доктрині права вказується про те, що держава має подвійну правову природу: 1) є публічно-правовим утворенням, метою якого є забезпечення публічних інтересів як умови існування та розвитку суспільства; 2) у цивільних відносинах є юридично рівним учасником поряд з іншими суб’єктами цивільного права [19]. Державі, як суб’єкту цивільного права властиві риси колективного утворення, притаманні юридичній особі: організаційна єдність, майнова самостійність, наявність власного найменування, цивільна правосуб’єктність [20]. У цивілістичній науці організацію розглядають з точки зору ознаки юридичної особи – організаційної єдності. Організаційна єдність полягає у визначенні цілей та завдань юридичної особи, у встановленні її внутрішньої структури, компетенції органів, порядку їх діяльності, порядку припинення юридичної особи. Основні засади організаційної єдності держави встановлені Конституцією та іншими зако-

нами. Так, держава діє через систему державних органів, правове положення яких визначається Конституцією України (ст.ст. 75–101, ст. 113–120, ст. 124–131). Щодо ознаки майнової самостійності держави, то згідно зі ст. 326 ЦК України у державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. В доктрині права державна власність визнається різновидом публічної власності. До складу права державної власності входить право власності на публічні речі і право власності на приватні речі [21]. До ознак публічних речей належать такі: 1) ці речі мають специфічний зв'язок з державою або іншими соціально-публічними утвореннями; 2) вони призначені для публічного користування. До приватного майна держави належить все майно юридичних осіб публічного права, яке не належить до публічного майна. Це майно бере участь у цивільному обігу; публічна юридична особа, якій це майно належить, є його власником, вона має право відчужувати це майно, обтяжувати його на користь інших осіб речовими правами, право власності на таке майно може набуватися за давністю. Згідно зі ст. 174 ЦК України держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернене стягнення. В юридичній літературі під цивільно-правовою відповідальністю розуміють понесення державою в особі відповідних державних органів втрат організаційного або майнового характеру, що є результатом порушення нею суб'єктивних цивільних прав інших учасників цивільних правовідносин, і яке може супроводжуватись застосуванням до відповідних державних органів державного примусу, здійснюваного визначеними державними інституціями [22]. В доктрині права стосовно відповідальності держави вказується про два основних правових підходів, які залежать від форми участі держави в цивільних правовідносинах. Перший випадок становить відповідальність держави як окремого суб'єкта у відносинах, в яких вона стає учасником внаслідок дій своїх органів, наприклад, при невиконанні Фондом державного майна України своїх обов'язків з договору, який було укладено від імені держави. Другий випадок охоплює ситуації, коли держава заявила на рівні закону про свою відповідальність за наслідки діяльності певних державних юридичних осіб – казенних підприємств і установ. Згідно зі ст. 77 Господарського Кодексу України держава в особі органу, до сфери управління якого входить казенне підприємство несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства [23]. В юридичній літературі ставиться питання про те, чи можна за аналогією застосовувати це правило щодо субсидіарної відповідальності при вирішенні питань про притягнення до відповідальності держави за боргами державних установ, державних органів? Аналіз судової практики свідчить що саме таким шляхом вирішуються питання відповідальності держави за діяльність державних установ або державних органів. Так, Нікітченко Н.В., вказує про те, що майнова відповідальність органів влади стає декларативною, якщо вона не підкріплена певним майном, з якого можна відшкодувати понесені потерпілою особою збитки. Якщо боржником вважати орган казначейства, то це буде порушенням норм ч. 2 ст. 176 ЦК України, оскільки дана організація нічого не порушувала [24]. Якщо боржником вважати відповідний державний орган, то це є нереально з огляду на те, що у деяких випадках державний орган взагалі не має статусу юридичної особи, наприклад орган поліції або слідчий орган внутрішніх справ не є тотожним управлінням внутрішніх справ як юридичній особі. Тому на практиці різні судові органи по-різному вказують боржника у таких справах. Крім цього, в юридичній літературі вказується про те, що на сьогодні не вирішено однозначно процесуальне питання щодо залучення Державної казначейської служби України у справах про відшкодування шкоди, завданої державними органами. У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2019 р. № 242/4741/16-ц, було вказано про те, що належним відповідачем у справах про відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, їх посадовою або службовою особою, є держава як учасник цивільних відносин, як правило, в особі органу, якого відповідач зазначає порушником своїх прав [25]. Залучення або ж незалучення до участі у таких категоріях спорів Державної казначейської служби України чи її територіального органу не впливає на правильність визначення належного відповідача у справі, оскільки відповідачем є держава, а не Державна казначейська служба України чи її територіальний орган.

Висновки. Поняття суб'єкт права і суб'єкт правовідносин не тотожні поняття, суб'єкт права є ширшим за обсягом поняття ніж суб'єкт правовідносин. До суб'єктів публічного права відносяться особи, які створюються відповідно до норм публічного права, метою діяльності яких є задоволення публічного інтересу, мають владні повноваження, здійснюють діяльність згідно із компетенцією. Діюче законодавство не містить підстав для отождолення понять суб'єкт публічного права і юридична особа публічного права. Держава має подвійну правову природу: 1) є публічно-правовим утворенням, метою якого є забезпечення публічних інтересів як умови існування та розвитку суспільства; 2) у цивільних відносинах є юридично рівним учасником поряд з іншими суб'єктами цивільного права. Державі, як суб'єкту цивільного права властиві риси колективного утворення, притаманні юридичній особі: організаційна єдність, майнова самостійність, наявність власного найменування, цивільна правосуб'єктність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лавренюк А. Субъекты публичного права: теоретико-правовое исследование: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01: теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. 2007. Москва. 23 с.
2. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Том 1. Загальні положення. Особи. Спасибо-Фатеева І.В. Харків: Єкус, 2020. 928 с.
3. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Том 3: Юридична особа / За ред. професора І.В. Спасибо-Фатеевої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків: Страйд. 2009. 736 с.
4. Иоффе О. Советское гражданское право. Избранные труды. Изд-во «Юридический центр». 2004. 511 с.
5. Чиркин В. Юридическое лицо публичного права. М.: 2007. Норма. 352 с.
6. Архипов С. Субъект права: теоретическое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс. 2004. 466 с.
7. Мицкевич А. Субъекты советского права: монография. Москва: Юридическая литература. 1962. 195 с.
8. Кечекьян С. Правоотношения в социалистическом обществе: монография. М.: Издательство АН СССР. 1958. 181 с.
9. Биктагиров Р. Субъект права как опорная категория юриспруденции. 2018. URL: https://www.rcoit.ru/upload/iblock/5dc/%D0%93%D0%92%D0%92_2_2018_B8.pdf.
10. Dorian Guinard. Réflexions actuelles sur La notion de service public. 2007. URL: <https://www.cairn.info/revue-regards-croises-sur-l-economie-2007-2-page-36.htm>.
11. Эннексерус Л., Кипп Т., Вольф М. Курс германского гражданского права полутом 1. Введение и общая часть. Изд-во Иностранной литературы. 1949. М. – С. 422–425.
12. Constitución Española. 1978. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229>.
13. Ley 31/2022, de 23 de diciembre, de Presupuestos Generales del Estado para el año. 2023. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2022-22128>.
14. Personalidad jurídica del estado en el derecho interno por laureano lopez Rodo. 1982. Catedrático de Derecho Administrativo Universidad Complutense URL: <https://revistas.uned.es/index.php/derechopolitico/article/download/8117/7768/11983>.
15. Концепція оновлення Цивільного кодексу України: Київ: Видавничий дім «АртЕк». 2020. 128 с.
16. Sobre la personalidad jurídica del estado luis lópez guerra Universidad de Extremadura. 1980. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/39c0/87cb40675664b2c4c5b06babad47faae99d0.pdf>.
17. Спасибо-Фатеева І. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах. 2006. URL: [Spasibo Fateeva 96.pdf](https://spasibo-fateeva.com.ua/wp-content/uploads/2006/09/Spasibo-Fateeva-96.pdf).
18. Довгерт А. Рекодифікація цивільного права: питання загальної частини пандектної системи у діалозі з німецькими вченими. 2023 URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/421/374>.
19. Клименко О. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права. 2006. URL: [70324171.doc](https://www.apdp.in.ua/v33/49.pdf).
20. Шелест М. Держава як юридична особа публічного права: стан проблеми. 2009. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2b3b6128-6a71-4fc9-82f1-4d72ab8f4117/content>.
21. Харитонов О. До питання про характеристику права державної власності. 2023. URL: <http://www.apdp.in.ua/v33/49.pdf>.
22. Ольшанченко В. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: сутність, функції, види. 2019. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19401/1/Olshanenko_aref.pdf.
23. Господарський Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
24. Никитченко Н. До питання відповідальності органів влади. 2017. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=muvnudp_2017_1_32.
25. Бортман О. Чи потрібно залучати Державне казначейство до участі у справах про відшкодування шкоди, завданої державними органами? URL: Постанова ВП ВС України (2019) у справі № 242/4741/16-ц. 2020. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87640679>.